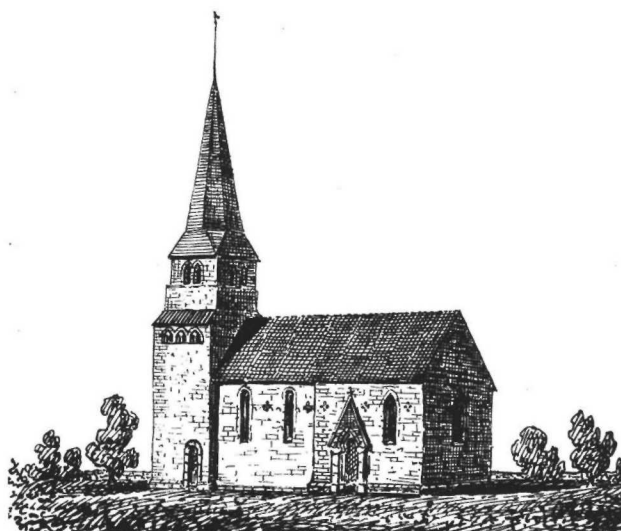

Eskelhems kyrka

Den nuvarande kyrkan i Eskelhem är från 1200-talet; långhuset är äldst, tornet från mitten av århundradet. I tornrummet uppfördes på 1800-talet två läktare, en liten, låg, i början av århundradet, en större ovanför denna år 1863. I samband med restaureringen 1958–60 revs läktarna och muralmålningarna togs fram. När putsen på tornkammarens nordvägg 1958 avlägsnades kom resterna av den märkliga runkalendern (G 194) från 1300-talet i dagen, som med ens fångar kyrkobesökarens blick redan vid inträdet i helgedomen.

194. Eskelhems kyrka

Pl. 47–52

Litteratur: G. Svahnström t. Riksantikvarieämbetet 6.8.1958, 17.10.1959 (ATA), Eskelhems kyrka, Anförande vid kyrkans återöppnande midsommardagen 1960 (i De hundra kyrkornas ö, 1960, s. 125 f.); Runskrift i Eskelhems kyrka unik för Sverige? (art. sign. Beco, i Gotlänningen 21.11.1958); S. B. F. Jansson, Besiktningsrapport 11.11.1959 (ATA); B. G. Söderberg, Sensationell kyrkomålning i Eskelhem (i Gotlands Allehanda 13.4.1960), Mästerverk i Eskelhem (i Konstrevy 1960: 3, s. 92 f.), Gotländska kalkmålningar 1200–1400 (1971), s. 206, 223 f.; E. Olsson, Konserveringsrapport 4.5.1960 (ATA); E. Svärdröm, Nyköpingsstaven och de medeltida kalenderrunorna (Antikv. arkiv 29, 1966), s. 25 f.; A.-L. Stigell, Kyrkans tecken och årets gång (Finska forn.m.för. tidskr. 77, 1974), s. 50 f.

Äldre avbildningar: E. Olsson foton 1959 (4 återgivna i Svärdröm a. a.), 1960 (ATA och GF); S. Hallgren detaljfoton 1964 (ATA).

Runkalender, målad invändigt på den norra tornväggen.

Den nu ytterst fragmentariska målningen upptäcktes 1958 och knackades fram i samband med den då pågående kyrkorestaureringen. Den cirkelformiga kalendern är med sin diameter av 5 m och sin medelpunkt 5,5 m över golvet numera svårtillgänglig för detaljgranskning. Härtill bidrager också orgelns placering, som dessutom hindrar fotografering med lämplig infallsvinkel. Tyvärr nåddes inte Runverket av landsantikvariens första meddelande om fyndet (6.8.1958) medan framtagandet av målningen pågick och den gamla läktaren ännu fanns kvar, varifrån en granskning av de bevarade partierna intakta bekvämt

kunde ha ägt rum. Den slutliga kompletteringen, bl. a. av de koncentrisk ringarna, som restaureringen innebar, var ur textgranskningens synpunkt ett vanskligt företag med stor risk för ingrepp i textpartierna, som också skett. Före restaureringen hade i november 1959, omedelbart efter det att Runverket under rättats, en preliminär besiktning företagits genom Sven B. F. Jansson. Dennes granskning skedde under mycket ogynnsamma förhållanden, men är den enda autentiska som ägt rum före restaureringen. Vid behandlingen av G 194 har jag i första hand varit hänvisad till Janssons granskningsrapport (11.11.1959) samt till fotografier. Janssons iakttagelser har i huvudsak bekräftats vid den okulärbesiktning som jag företagit 1974 med kikare i strålkastarljus, endast smärre nyvinningar har kunnat göras.

Kalenderns runtecken är inskrivna i en monumental bild av världsalltet krönt av en Kristus Majestasfigur. Den gör närmast intryck av att vara kosmos enligt det ptolemeiska världssystemet med Jorden som medelpunkt, omgiven av de sju planeternas (Saturnus, Jupiter, Mars, Solen, Venus, Mercurius, Månen) sfärer, fixstjärnor(?) och Djurkretsen. Med denna utgångspunkt är bilden dock diffus och systemet delvis oklart; särskilt gäller detta bildens centrum (Jorden?) och periferi (Djurkretsen och stjärnorna). Eftersom tolkningen av kompositionen i hög grad är avhängig av den okända förlaga som målaren måste ha använt sig av, förblir den ännu så länge osäker.

Av de sju koncentriska cirkelbanden är de fyra yttersta färglagda i, utifrån räknat, grönt, grått (ursprungligen blått?), ljusrött och gult med svarta konturer, de tre inre är enbart konturerade (svart). Cirkelns centrum är grönmålat. I det femte och sjätte cirkelbandet utifrån periferin räknat finns söndagsrunor målade, vilka ursprungligen måste ha svarat mot en hel årssvit. I det breda vita fältet innanför femte bandet finns rester av några festdagsnamn, vinkelrätt ställda i förhållande till söndagsrunorna. Runorna i festdagsnamnen är svarta, enligt Jansson »mörkt brunaktiga», likaså söndagsrunorna utom **f**-runorna, som synbarligen varit målade röda (nu mycket ljust brunaktiga), detta för att betraktaren lättare skulle kunna orientera sig i dagräckan. Innanför det sjätte bandet finns likaledes rester av vinkelställda svarta teckenföljder.

Eftersom man ännu inte, vare sig bland konsthistoriker eller kalenderforskare som jag rådfrågat, kan visa på någon motsvarande bild eller förlaga, är det självfallet svårt att utifrån den defekta målningen rekonstruera något ikonografiskt och kalendariskt mönster. De svaga spåren av latinsk minuskelskrift i boken eller tavlan, som Kristus håller i sin vänstra hand, och dem i utrymmet omedelbart under Kristusfiguren har inte heller kunnat tydas (Hilding Thylander, Olof Tjäder, Monica Edlund). Av Zodiakens tecken är upptill till vänster Oxen bevarad i bild med den förklarande bokstavstexten [*t*] *aurus* i rött, av fixstjärnorna(?) fem. Den båtformiga djurfiguren strax ovanför Oxen liksom fågelteckningen på andra sidan om Kristusfiguren är till sitt innehåll dunkla; de kan inte i sitt nuvarande skick förklaras som de båda på Oxen närmast följande stjärnbilderna Tvillingarna och Kräftan; djurfiguren påminner i sitt ursprungliga skick (före restaureringen) mera om Väduren.

Söndagsrunornas höjd är 5–6 cm, festdagsnamnens ungefär densamma eller aningen större. Söndagsrunorna är tämligen säkert formade, festdagsnamnens mera ojämna.

Av söndagsrunor kunde Sven B. F. Jansson 1959 från byggnadsställningarna läsa följande 36 i kalenderns femte cirkelband:

... **upork** ... **f** ... **orkhfup** ... **rkhfuporkhf** ... **rkhf** ... **khfup** ... **por** ...

Läsningen kan något så när följas på fotografierna.

De festdagsnamn i fältet innanför, som ännu kan urskiljas i anslutning till söndagsrunorna i femte cirkeln är bara åtta. Varje sådant namn är kalendariskt fixerat till en bestämd söndagsruna. Söndagsrunor är visserligen här inte i samtliga fall bevarade, men beträffande ett par svårbemästrade runföljder har bevarade söndagsrunor varit vägledande (r. 9–10: **p**, 11–13: **k**, 34–40: **u**). De sex första namnen i cirkelns övre vänstra kvadrant läses i riktning utifrån och in, de övriga inifrån och ut; målaren har tydligen till läsarens tjänst ändrat riktning vid cirkelns krön. De åtta festdagsnamnen är från vänster följande:

ambrosii *Ambrosii* ep. cf. – 4 april
5

m - ... *Ma[rci]* ev. – 25 april
10

vit ... *Vit[alis]* m. – 28 april

nikomedis *Nicomedis* m. – 1 juni
15 20

brimi *Primi* (et Feliciani) m. – 9 juni
25

... - **rnabe** *[Ba]rnabe* ap. – 11 juni
30

... **h** - **nn** - **ş** **b** *Johannis* (et *P(auli)*) m. – 26 juni
35 40

... - **essi** *[Pro]cessi* (et Martiniani) m. – 2 juli
45

Till läsningen: R. 1–8 avtecknar sig tämligen svagt, men det är ingen svårighet att identifiera karakteristika för samtliga. Av r. 9–10 återstår bara övre delen av **9m** samt huvudstaven (svagt) i r. 10; söndagsrunan **p** avgör bestämningen av namnet. R. 11–13 är säkra, den sista dock svag; söndagsrunan **k** bekräftar namnet. 11 **v** är en **f**-runa med en liten målad punkt mellan övre och nedre bistaven. I runföljden 14–22 är r. 14–18 fullständigt bevarade, i r. 19–22 är nedre delarna ytterst svaga men runorna säkra. Av 23 **b** eller **p** återstår bara bistavarnas yttersta bågar; det kan inte avgöras om runan varit stungen. 24–27 **rimi** är tydliga. Av r. 28, som bör ha varit **a**, är ytterst litet av huvudstaven i behåll. 30 **n** har praktiskt taget helt förlorat bistaven. 31–33 **abe** är tydliga. Runföljden 34–40 är svårt skadad, r. 34–36 är ytterst svaga, 34 **h** och 36 **n** dock säkra. Av r. 35 återstår bara en huvudstav (torde ha varit **a**). 37 **n** är tydlig. R. 38–39 är svåra att reda; närmast efter 37 **n** följer nu en huvudstav med liksom en **a**-bistav, därefter spår av en gotländsk **s**-runas båda sista leder. R. 40 är en tämligen slappt tecknad **b**-runa. Någon punkt som skulle visa, att det är en **p**-runa kan nu inte urskiljas. Namnet är säkrat genom söndagsrunan **u**. Dagen kan inte vara Nat. Johannis Bapt., ty den är knuten till söndagsrunan **h** och skulle dessutom ha varit rödfärgad (se nedan). Före 42–45 **essi**, som är fullt läsbara, står övre tredjedelen av en huvudstav (41), toppen av en **c**-runa eller yttersta leden av ett gotländskt **s**.

Längre fram i samma cirkelband (inom 3:e kvartalet) finns på ett ställe några besynnerliga teckenrester, omöjliga att bestämma.

I det sjätte cirkelbandet finns på ett par ställen några få runor: ... **up** ... **po** ... **or** ... Konstellationerna visar att jämväl dessa är söndagsrunor (ej gyllentalsrunor som följer en annan ordning). De två vinkelställda teckenföljderna, som torde höra samman med denna inre söndagsrunföljd, har inte kunnat identifieras som namn: ... **n** ... **rii** och -**ar** - - - .

Alla runorna har ensidiga bistavar, även söndagsrunorna; **m**-runan har två bistavar, runan **r** har sluten form, **e**- och **d**-runorna är stungna med en ring. Runan **s** är av gotländsk typ, av vilket man kan sluta att textaren haft hemortsrätt på ön.

Jansson har bland festdagsnamnen endast identifierat runorna 24–27. Men intressant är hans iakttagelse: »Mellan de med mörkbrun färg ristade (sic!) vinkelställda runföljderna kunna spår av röda runföljder svagt skönjas. Även ovanför runcirklarna finnas svaga spår av röda runor.» De förstnämnda spåren, som ännu finns men nu endast framträder som ytterst svaga färgskiftningar, har säkerligen också varit festdagsnamn. Det innebär att målaren skilt mellan dagar med hög festgrad (röda runor) och sådana med lägre (svarta). En sådan röd runföljd återfinns i utrymmet mellan r. 34–40 (Johannis et Pauli) och r. 41–45 (Processi). Den står under spåren av söndagsrunan **r** och måste betecknas *Passio Petri et Pauli ap.*

(29 juni), överallt firad med hög festgrad (Persmässan). Vad spåren ovanför söndagsrunorna har varit, är svårare att gissa, måhända gyllentalsrunor eller möjligen kors och halvkors, som markerat ytterligare differenser i firningsgraden.

Festdagsnamnens placering visar ett årsförlopp med sommarhalvåret i kalenderns övre halva och sommarsolståndet på krönet. Nedre halvan har då rymt vinterhalvåret, vars texter nu dessvärre är helt förlorade. Det är mycket anmärkningsvärt, att festdagen Nicomedis m. 1 juni följer så nära efter Vitalis m. 28 april – utrymmet mellan dem tillåter högst två dagar. De omgivande namnen säkrar både Vitalis och Nicomedis. Det innebär att målaren av någon oförklarlig anledning har hoppat över hela maj månad (utrymmesbrist genom dålig planering?, bristfällig förlaga?). Felaktigheten visar att målningen tillkommit i enbart dekorativt syfte, icke pedagogiskt. Egendomligt är också förekomsten av söndagsrunor även i sjätte cirkelbandet. Man hade avgjort väntat en obruten årssvit i ett och samma band. Har vi här möjligen den överhoppade maj månad, eventuellt flera? Vi har tyvärr inga klara namn som ger svar på frågan.

Målningen torde ha tillkommit vid tiden omkring 1300 eller i början av 1300-talet (Monica Rydbeck). Från ungefär samma tid är en annan av de ytterst få medeltida, gotländska runkalendrarna, nämligen den fullständiga, men nu förlorade pergamentskalendern från 1328. Den är i detalj känd genom Ole Worms avskrift (Det Kgl. Bibl., Köpenhamn, sign. Ny Kgl. Saml. 203, 8:o), publicerad i hans *Fasti Danici* (1626, s. 100 f.; 1643, s. 125 f.) och senast utgiven och kommenterad av N. Lithberg & E. Wessén, *Den gotländska runkalendern 1328* (VHAA:s Handl. 45: 2, 1939). Eskelhemskalenderns få bevarade festdagsnamn finns samtliga med i kalendern 1328, icke oväntat eftersom dagarnas firningsämnen är gamla och universella. I båda kalendrarna är festgraden låg. Någon gotländsk lokalfärg ger oss namnen i Eskelhemskalendern alltså ej.

Det har i förbigående nämnts, att någon motsvarighet till Eskelhemskalendern icke anträffats, ännu mindre någon direkt förlaga. En sådan måste dock ha funnits. För kalenderns ram har Bengt G. Söderberg (a. a. 1971, s. 206) visat på likheterna med Piero de Orvietos freskomålning av Kristus med världsalldet från 1400-talet i Campo Santo i Pisa, fastän där i så mycket rikare utsmyckning. En kalender i cirkelform är i och för sig inte heller en okänd företeelse. Redan senromerska och tidigt bysantinska mosaiker från 400- och 500-talen och manuskript, som återgår på förebilder från 200–300-talet, återger cirkelformiga kalendrar (dock med huvudsakligen månadsbilder). Gunilla Åkerström-Hougen visar bilder av några sådana i ett appendix till avhandlingen *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos*, Skr. utg. av Sv. Instit. i Athen 4:o, XXIII (1974), fig. 79, 80, 85: 3. Men dessa kalendrar har strängt taget bara cirkelformen, icke mönstret, gemensam med Eskelhemskalendern och saknar betydelse för bedömningen av den sistnämnda. Närmare för tanken ligger de medeltida, astronomiska horologiernas kalendertavlor, t. ex. Lunds domkyrkas konstur (från omkr. 1400). Men de är av senare datum än Eskelhemskalendern. Uren är av astrolabietyp (Th. Wählin, *Astrolabium planisphaerium*, i *Populär Astronomisk Tidskrift*, h. 3–4, 1934). Arkitekten Anna-Lisa Stigell, Åbo, har också i sitt arbete *Kyrkans tecken och årets gång* (1974), s. 51, framkastat tanken att förebilden till Eskelhemskalendern vore att söka i ett astrolabiums kalendersida (dorsum), ett i och för sig tilltalande uppslag, som jag dock tyvärr inte kan vetenskapligt bedöma. Någon omedelbar transponering är det i varje fall inte fråga om, och för mellanstadierna i en medelbar finns ju ännu inga belägg. Förhoppningsvis är inte sista ordet sagt i frågan om Eskelhemskalenderns ikonografiska bakgrund.